

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ГЕНЕРАЛ БЛАЖО С. ВРБИЦА (1881-1959) И ЊЕГОВ РАТНИ ДНЕВНИК

Његушко братство Врбица дало је неколико значајних личности црногорској политичкој, војној и културној историји: војводу и сенатора Маша Ђ. Врбицу;¹ сликара Михаила - Мила Врбицу;² Лабуда М. Врбицу, правника и преводиоца Хомера,³ и генерала Блажа С. Врбицу, о коме ће овдје бити ријечи.

Генерал Блажо Врбица је рођен у селу Врба (Његуши, Цетиње) 22. маја 1881. године, од оца Стева Ђурова⁴ (брата војводе Маша), који је мучки убијен у Скадру 1883. године од албанске руке, и мајке Стане, рођене Кривокапић (кћерке познатог војводе Милоша Кривокапића, из Цуца). О Блажу је мајка Стане преузела бригу васпитања и школовања. Основну школу завршио је у Његушима, а средњу у Лицеју "Галата-Са-

* Аутор је научни савјетник, Централна народна библиотека Ђурђе Црнојевић, Цетиње.

¹ Машо Ђуров Врбица, (Његуши, 1833 - Бањалука, 1988), војвода, сенатор и министар унутрашњих послова и грађевина Књажевине Црне Горе.

² Михаило - Мило Врбица, (Његуши, 1871 - Београд, 1937), након завршетка средње и Високе школе умјетности у Москви, био је професор гимназија на Цетињу, у Подгорици, Даниловграду, Колашину и Зајечару. Највише је сликао портрете и фигуралне композиције. Добитник је већег броја награда и признања.

³ Уп.: Др Душан Ј. Мартиновић, *Јован (Лабуд) М. Врбица (1862-1912)*. - У: Портрети VI, Цетиње, 1997, стр. 114-127.

⁴ Отац Блажа Врбице, Стево Ђуров Врбица, заједно са старијим братом војводом Машом, са 17 година почео је да ратује против Турака; учесник је свих ратова друге половине XIX в. Био је велетрговац на линији Котор - Дубровник - Трст и Котор - Скадар. Убијен је у Скадру марта 1883, исте године када је и војвода Машо смијењен са дужности министра унутрашњих послова и као *persona non grata* у Црној Гори након тога био принуђен да емигрира у Босну. О погибији Стева Ђ. Врбице писала је опширно оновремена штампа у Србији и Војводини, мање у Црној Гори, ваљда због немилости у којој је био његов брат - војвода Машо. (Уп.: *Српске новине*, Београд 1/1883, бр. 60, 17. III, стр. 1; бр. 61; 23. III, стр. 1; бр. 69, 23. III, стр. 342 и 346, 71, 30. III, стр. 374; В. Латковић, *Симо Мићавуљ у Црној Гори*, Скопље 1940, стр. 44-45.)

рај" у Цариграду. Након матуре (1902), као питомац Књажевине Црне Горе, учио је Војну-инжињеријску академију у Цариграду од 1. јануара 1903. до 1. септембра 1905. године, када је успјешно положио испит за инжињеријског потпоручника. Наредне године, 1. јануара 1906, унапријеђен је у чин активног инжињеријског поручника, августа 1909. произведен је у чин капетана, а 1. октобра 1912. године у чин мајора Црногорске војске.

Блажо Врбица је у Првом балканском рату 1912-1913. године био ађутант команданта Зетског одреда престолонаследника Данила Петровића - Његоша. У Првом свјетском рату: од августа 1914. до краја те године био је помоћник команданта артиљерије на Ловћенском фронту, а од освита 1915. до септембра исте године начелник инжињерије Санџачке војске под командом дивизијара сердара Јанка Вукотића; затим у првој половини 1915. замјеник команданта VII дивизије у Подгорици а од септембра 1915. до почетка 1916, тј. до слома Црногорске војске командант пјешадијске Санџачке бригаде (батаљони: Пљеваљско-пољски, Каменогорски и Бољанићи). Као старјешина у борбама око Бабина, Крњаче и Врбова, вођеним од 28. до 30. новембра, исказао је велику тактичку и борбену вјештину.⁵

Након слома Црногорске војске, почетком јануара 1916. године, мајор Блажо Врбица је допао у руке аустроугарске војске и убрзо интерниран у Карлштајн, у Доњој Аустрији, под логорским бројем 31106. У овом логору био је веома цијењен међу интернирцима, већином високим војним старјешинама Црногорске војске и цивилним функционерима Краљевине Црне Горе, о чему свједочи и овај детаљ: када је умро књаз Мирко Петровић - Његош у Бечу 5. марта 1918, интернирци су послали телеграм саучешћа краљу Николи у Неји-у код Париза и Блажа Врбицу као свог делегата на сахрану у Бечу.⁶

По завршетку Првог свјетског рата и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Блажо Врбица је ступио у Југословенску војску. Поступно је напредовао: 28. јуна 1920. године добио је чин потпуковника; 17. децембра 1924. чин пуковника и 28. јуна 1933. чин бригадног ђенерала. О кретању његове службе у војсци сазнајемо из Картона личних и службених података официра Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије.⁷ Врбица је, наиме, наредбом команданта 4. пјешадијског пука бр. 76.325 од 15. септембра 1919. постављен за команданта 3. батаљона 4. пјешадијског пука "Стеван Немања" у Делницама, и на тој дужности био је до 10. новембра 1920, када је наредбом команданта 4. пјешадијског пука бр. 115 из 1920. године постављен у истом пуку за команданта 2. батаљона, на којој је дужности остао до 10. новембра 1923. године. Тада је постао помоћник команданта 4. пјешадијског пука "Сте-

⁵ Др Александар Драшковић, *Мојковачка биљка*, Подгорица 1996, 174, 179 и 187.

⁶ Уп.: Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1969, 364-365.

⁷ Министарство војске и морнарице Краљевине Југославије, бр. рег. а) инспекције I/885; б) војног округа 36.

ван Немања" у Ужицама на основу акта Ф.А.Бр. 40360 од 15. октобра 1923. године (Сл. в. лист, стр. 1924). На новој дужности је остао до 26. априла 1925, када је одлуком Ађ.Бр. 10254 од 6. априла 1925. (Сл. в. лист, стр. 523), распоређен у 48. пјешадијски пук у Пљевљима за команданта ове војне јединице. Од 1. децембра 1927. до 25. јуна 1931. године био је командант 54. пјешадијског пука "Карола II - краља румунског" (Ађ.Бр. 33.736 од 26. октобра 1927 - Сл. в. л., стр. 1977), да би, потом, 15. јуна 1931. био наименован за вршиоца дужности команданта пјешадије Зетске дивизијске области (Ађ.Бр. 14.183 од 15. VI 1931 - Сл.в.л., стр. 1153). Од 1. јануара 1933. до 25. априла 1936. године Врбица је био вршилац дужности команданта Шумадијске дивизијске области у Крагујевцу (Ађ.Бр. 24.549 од 14. XII 1932 - Сл.в.л., стр. 2334/1932). Након тога, пет мјесеци је био на служби у инспекцији Земаљске одбране у Београду, од 7. маја до 1. октобра 1936. године (Ађ.Бр. 7633 од 2. IV 1936 - Сл.в.л., стр. 679). Од 2-30. октобра 1936. године обављао је дужност привременог судије Великог војног суда и члана Војно-дисциплинског суда, а затим, од 1. новембра 1936. до 22. септембра 1939. помоћник команданта Дунавске дивизијске области, на основу указа Ађ.Бр. 24.881 од 27. X 1936. (Сл. војни лист, стр. 2218), истовремено обављајући дужност замјеника члана у Војном дисциплинском суду. Блажо Врбица је указом Ађ.Бр. 29516 од 19. септембра 1939. разријешен ранијих дужности и стављен на располагање (Сл.в.л. за 1939, Прилог бр. 30, стр. 313). Поново је активиран 26. децембра 1939. и постављен за начелника I Одељења Инспекције Земаљске одбране (Ађ.Бр. 43.717 од 12. XII 1939 - Сл. в. лист, Прилог бр. 44/1939) и на тој функцији био до 23. јануара 1940. године, када је премјештен за начелника II Одељења истог војног органа и ту дужност обављао до 1. априла 1941. године. На крају је, по наређењу министра војске и морнарице Југославије, 8. априла 1941. ступио на дужност команданта Команде пјешадије Боке Которске (акт: Стр. пов. Ађ.Бр. 2463/4).

На дужности команданта пјешадије Боке Которске ђенерала Блажа Врбицу затекла је капитулација Краљевине Југославије 6. априла 1941. године. О перипетијама наименовања на ову његову потоњу дужност у драматичним данима Краљевине пред њену дефинитивну капитулацију априла 1941. године, о бомбардовању Београда, расулу војске, метежу и паници народа на београдским улицама, о свом путовању до Боке на нову ратну дужност, ђенерал Блажо С. Врбица је водио "Дневник", који за петнаестодневни период - од 1. до 15. априла 1941 - посједује низ занимљивих ауторових опсервација, података и биљежака о догађањима у тим данима.⁸

Послије окупације Црне Горе априла 1941. године, ђенерал Врбица се обрео у родној кући на Врби, у Његушима. На иницијативу италијанског Двора, генерал Пирцио Бироли, командант италијанских окупа-

⁸ Оригинал рукописа "Дневника" ђенерала Блажа С. Врбице чува се код његове синовике Љубице Врбице - Перовић, која нам је његову копију уступила ради објављивања, као и низ драгоцјених података из персоналија ђенералових, на чему јој и овом приликом најсрдачније захваљујем.

ционих трупа у Црној Гори, позвао је Врбицу да дође на Цетиње и понудио му да преузме цивилну управу у Црној Гори, што је он енергично одбио. О томе имамо два занимљива записа. Један је из пера његове супруге Василије Врбице, кћерке сердара Јанка Вукотића, а други је записала Блажова синовица Љубица Врбица - Перовић, по ђенераловим казивањима.

Василија Врбица у својој забиљешци износи да се њен супруг Блажо Врбица затекао у Котору приликом капитулације средином априла 1941. године. Будући да се није могао вратити у Београд, јер су њемачке трупе заузиле Југославију, одлучили су да пође у своје, од Котора недалеко село Врбу, гдје му је већ био његов брат Божо са породицом и сестром Маром. Ту је у родном селу провео неколико мјесеци. Како је од раније био срчани болесник, погођен војним поразом и окупацијом домовине, кретао се само око куће и у најближој околини. Послије 13-тојулског устанка црногорског народа, дошао је један италијански мајор са пратњом из Цетиња и позвао га да с њим пође на разговор код надлежних италијанских окупационих власти. Супруга Василија га је пратила до Цетиња, мислећи да ће га одвести у ропство. Она, међутим, даље биљежи да је Блажо спроведен код шефа италијанских карабињера, цивилног комесара за Црну Гору грофа Серафина Мацолинија, који га је обавијестио о мотивима позива. Саопштио му је да је још позвао Сава Вулетића, Мирка Мијушковића, Крста Поповића и Луку Гојнића, који треба да се састану код Петра Пламенца идућег дана - 29. октобра 1941. Уз то, Мацолини је предложио Врбици да састави владу, што је изричито жеља италијанског Двора.⁹ По истом овом питању са Блажом Врбицом разговарао је и генерал Бироли, о чему сазнајемо из једног новинског написа Љубице Врбице - Перовић. Она пише како јој је стриц Блажо Врбица испричао следеће:

"Када сам из Његуша дошао на Цетиње, рекли су ми да чекам на одређено време за састанак са генералом Пирцијем Биролијем. Одмарао сам се и тек сјутрадан ми је саопштио лично командант италијанске жандармерије, да идем код Пирција Биролија на његов позив, али да претходно свратим у такозвани 'Национални комитет'. Отишао сам у зграду тог 'Комитета' и кад сам отворио врата унутра сам угледао Новицу Радовића, Секулу Дрљевића и друге и чух повике: Блажо!, а ја пошто кваку нијесам био испустио из руке, само на то затворих врата и изађох. Упутио сам се Пирцију Биролију. Он се са мном поздрави. Разговор почесмо на француском, јер је и он био француски ђак. Било ми је познато да је он и носилац високог српског одликовања Бели орао са мачевима из прошлих ратова.

- Ми смо Вас позвали, господине генерале, да се ставите на чело националног покрета у Црној Гори, да се спаси што се спасити може.

- Хоћете ли ми Ви одговорити на једно питање, - упита стриц (тј. Блажо Врбица - Д.М.) команданта оружаних снага Италије у Црној

⁹ Забиљешке Василије Врбице, које нам је такође уступила Љубица Врбица - Перовић.

Гори, Пирција Биролија?

- Хоћу, одговори овај.

- Да ли бисте се Ви прихватили једног таквог посла да смо ми окупирали Италију?

- Не, одговори овај.

Разговор је био завршен - рече стриц.

- Хоћете ли доћи сјутра да разговарамо?

- Хоћу.

И сјутрадан смо разговарали о Првом свјетском рату, о балканским ратовима, о Европи, о Србији и другом. У једном моменту он, прича стриц, рече:

- Видите ли ове врхове: Ловћен, Орјен, Румију, Дурмитор, све ће то бити сравњено са земљом.

- Ти врхови су одолели многим бурама у историји, па ће и овај - одговорих му. На то ће он:

- Ви ћете сад у своје Његуше?

- Да.

- Изволите наша кола.

- Не, хвала.

- Хоћете ли ми рећи истину, ако погодим Вашу мисао?

- Хоћу.

- Ви нећете да се вратите нашим колима, да Црногорци не би рекли да се возите окупаторским колима.

- Тако је.

И даље је познато, морао сам да пођем из Црне Горе, а онда су ме из Београда интернирали у Немачку. И сад сам ево опет у моје Његуше.¹⁰

Наиме, по наређењу италијанских окупационих власти ђенерал Блажо Врбица је последије разговора са генералом П. Биролијем, морао да напусти Црну Гору у року од 24 сата и да се врати у Београд. Пасош је за њега и супругу му Василију одмах издат и они су 1. новембра 1941. напустили Црну Гору. У Београду га је дочекао Гестапо, који га је сматрао политичким непријатељем и држао под присмотром. Почетком априла 1942. Гестапо га је послао у ропство са неколико стотина официра. Прво су их депортовали у сабирни логор Генсендорф код Беча. Иако су ову затвореничку скупину чинили поглавито југословенски активни официри, Њемци су их третирали као политичке заточенике. Живот је у логору био веома тежак. Стално је вршен притисак да се официри са територије Црне Горе, Хрватске и Словеније врате у своје области. Притисак је перманентно вршен и на Блажа Врбицу. Логорске власти, међутим, нијесу имале успјеха. Касније су Њемци ђенерала Врбицу са око 600 официра пребацили у официрски логор Шокен-Скоки (Schokken-Skoki) у Померанији (Пољска), давши им статус "војних заробљеника". У Скоки-у је Врбица остао до почетка јуна 1943, када је расформиран овај

¹⁰ Љубица Врбица - Перовић, *Одбијена ѿноуда*. - Недељне новости, Београд, 19. јануар 1975, стр. 27.

логор, па је ђенерал Врбица упућен у највећи официрски југословенски логор у Оснабрик, у Њемачкој, гдје је остао до краја рата. Из овога логора се вратио у Београд 28. августа 1945. године. О његовом изванредном и достојанственом држању у поменутиим логорима свједоче писане изјаве генерала и историчара Милана И. Зеленике, амбасадора Милоша В. Царевића, Вука Лепетића и других, које се налазе у породичној архиви Василије Врбице.

Ево што је, између осталог, о Врбичином држању у Оснабрику изјавио генерал Зеленика:

"У логору је било око 6.000 официра и већи дио југословенских генерала. Међу њима је владао највећи раздор. Ту смо чули за тзв. Нирнбершку декларацију, којом су се наши заробљени другови нудили Њемцима за сарадњу у времену, кад се Блажо и други по цену живота одупирали таквој сарадњи. У самом логору руководство је уз спрегу са немачком управом водило бескомпромисну борбу против прогресивних другова, са којима су се солидарисали пет-шест генерала. Знам да је поч. Блажо, као и ја, оштро критиковао став нашег руководства према својим млађим друговима и Јеврејима, а нарочито њихову сарадњу са Немцима."

М. Зеленика додаје:

"Знам да (Блажо Врбица - Д.М.) никада није прекидао везу са друговима, млађим и старијим, које су Немци и њихови сарадници прогањали, и увек чинио предлоге, да руководство што пре прекине сваку сарадњу и 'спере љагу', коју је, како је обичавао рећи, нанело својој војсци и народу. Увек је веровао у пораз фашизма и 'васкрс' нове боље Југославије."

О храбрости и пркосу поносног ђенерала Блажа Врбице говоре и ове ријечи Милана Зеленике:

"Растали смо се 19. XII 1944. г. у Оснабрику, када сам окован одлазио под густом стражом да се попнем у воз, који је одлазио за Баркенбрике у Померанији, где нам је Химлер био одредио крематоријум. Не обазујући се на стражаре, ни на безбројне гестаповце, поч. Блажо пробио се до мене, загрлио, пољубио ме и уз сузе рекао 'нека Ти је Бог у помоћи'. Мислим да очигледније није могао показати, да је и он само уз оне који желе 'смрт фашизму'".

Ризик је био очито голем, али срећом Блажо је скапулао главу испред варварских нациста.

И амбасадор Милош В. Царевић је с пијететом говорио о исправном патриотском држању ђенерала Врбице и прије окупације у Другом свјетском рату и у току заточеништва у њемачким конц-логорима. О предратном Врбичином држању, Царевић истиче да се његов патриотски став "одражавао у његовом отвореном критиковању ненародних режима, без обзира на то што је био активни официр. У свему се дистанцирао од дворске камариле, увек истичући став Југословена и напредна човека".

Царевић категорички каже:

"Сматрам да се пок. Блажо у току ропства није ничим огрешио о

националну част, напротив, својим патриотским ставом и држањем служио је за пример како се треба држати пред непријатељем."

Одмах по ослобођењу из логора након слома нацистичке Њемачке, ђенерал Блажо Врбица је похитао у домовину,¹¹ без обзира на деструктивну дјелатност већина генерала у логору, стављајући се на располагање Народно-ослободилачком покрету и Југословенској армији. Због поодмаклих година пензионисан је 19. априла 1946. са 41 годином, четири мјесеца и пет дана ефективне службе.¹² Касније му је влада Црне Горе додијелила националну пензију за његове свеколике заслуге и честан живот.

Ђенерал Блажо С. Врбица био је носилац више црногорских, југословенских и страних одликовања и признања. За храброст, врлине војног старјешине и ревносну службу у Црногорској и Југословенској војсци, којој је читав свој живот посветио, одликован је са 23 ордена, и то:

Даниловим крстом V реда (1907. године),
 Palmes Akademique (1908),
 Меџедијом IV реда (1908),
 Круном Италије V реда (1908),
 Златном медаљом за ревност (1910),
 Османлијом III реда (1910),
 Бугарским официрским крстом (1910),
 Мекленбург-Стерлиц крстом V реда (1910),
 Аустријском гвозденом круном III реда (1911),

¹¹ Када се ђенерал Блажо Врбица крајем августа 1945. враћао у Југославију преко Аустрије, на граничном пријелазу доживио је немало разочарање. Све вријеме логорашког живота у Њемачкој ђенерал је био у униформи са генералским еполетама. Тако се и вратио у ослобођену домовину. Када је путнички воз са интернирцима ступио на југословенско тло, у вагон у којему је сједио ђенерал Блажо Врбица, ушао је млађи партизански официр и спазивши еполете на раменима југословенског ђенерала устремио се к њему и уз увредљиве изразе истргао их са ђенералове униформе. Темпераментни ђенерал, освједочени патриота, није реаговао. Остао је хладнокрван, иако, очигледно, морално повријеђен. Такво његово држање је било, несумњиво, најмудрије. Да је другачије реаговао, можда би прошао попут познатог мајора Гавриловића, славног јунака одбране Београда 1915. године. (Он, Драгутин Гавриловић, стигао је из заробљеништва маја 1945. с првим транспортом официра из Њемачке Вратио се у униформи и са београдске жељезничке станице упутио се ка Славији и улици Београдској, у којој је била његова породица. Пресрела га је разјарена гомила, коју је, по свему судећи, провоцирала југословенска униформа; понижавала га је и ударала. Због безумних поступака силедија и, иначе, исцрпљен тешким ропством, пао је у постелу; никада више није излазио ни у двориште до тренутка када му је неумитна смрт прекинула животну врпцу 19. јуна 1945. године.)

Епизоду о ђенералу Блажу Врбици на граничном пријелазу испричао нам је својевремено његов сапутник и сапатник Никола Мијановић, капетан I класе, који је био у истом вагону. Капетан Мијановић нам је уз ову епизоду испричао и потпуно идентичну причу о Врбичином понашању 1941. и дијалогу са генералом Пирцијом Биролијем, коју је забиљежила и објелоданила Љубица Врбица - Перовић. (Разговору је присуствовао и Николин син Бошко Мијановић, професор.)

¹² Решење Министарства народне одбране Федеративне Народне Републике Југославије, Пр. бр. 1782 5, од 19. априла 1946. године. У потпису: Начелник Персоналног одељења генерал-лајтнант: Иван Гошњак, с.р.

Св. Станислава III реда (1912),
 Даниловим крстом IV реда (1912),
 Бугарским крстом за војне заслуге III реда (1912),
 Св. Лазаром и Маурициом (1912),
 Белим орлом V реда (1920),
 Белим орлом IV реда са мачевима (1923),
 Св. Савом IV реда (1925),
 Белим орлом IV реда (1928),
 Југословенском круном IV реда (1930),
 Легијом части II реда (1931),
 Румунском звијездом III реда (1931),
 Св. Савом III реда (1933),
 Орденом Југословенске круне II реда (1938),
 Орденом њемачког орла са звијездом (1938),

Блажо Врбица је умро 16. новембра 1959. године у Београду и по својој изричитој жељи сахрањен у селу Врба, на Његушима, гдје се и родио, и гдје су сахрањени његови родитељи и остала шира породица.

***

Као што је претходно истакнуто, ђенерал Блажо С. Врбица је оставио у рукопису "Дневник", који је водио свега 15 дана, од 1. до 15. априла 1941. године. Због његовог интересантног садржаја, ма колико да се односи на кратак временски период априлске катастрофе Војске Краљевине Југославије, заслужује да се обзнани, тим прије што је затечен у рукопису и сада се појављује на свјетлост дана први пут.

ДНЕВНИК ЂЕНЕРАЛА БЛАЖА ВРБИЦЕ (1-15. априла 1941. године)

1. април:

Општа мобилизација није објављена. Наређено је, међутим, да се све јединице предвиђене ратном формацијом и одговарајући штабови потпуно активирају. Ја сам са службом био начелник I одељења Инспекције Земаљске одбране. Наређено је да официри који иду у ратне команде предају дужност у свом подручју најстаријем официру који остаје. Како сам ја ратним распоредом одређен за помоћника команданта Дунавске дивизије, предао сам дужност пуковника Стјепану Винковићу као најстаријем официру у мом одељењу. У 10 часова позвао сам све потчињене официре и са њима се опростио и захвалио им на ревносној служби. У 11 часова са свима официрима који одлазе у ратне јединице из Инспекције Земаљске одбране јавио сам се Инспектору Земаљске Одбране. Овог дана по подне из официрске задруге преузео сам недостајућу ратну опрему; једва се могло доћи на ред усљед навале, како активних, тако и резервних официра. Овог дана према импресији који сам имао, приликом посматрања, код масе народа била је завладала ратна психоза, док је у владајућим круговима владао чак и оптимизам и могућ-

ност да нас Њемци неће напасти. Што се мене лично тиче овог пута био сам убијеђен да је рат неизбјежан!

2. април:

У потпуној ратној опреми јавио сам се у 8 часова Команданту Дунавске дивизије дивизијском ђенералу Петру Љубичићу у његовој мирнодопској канцеларији. Врло ме је лијепо примио; разговарали смо о текућим догађајима и био је јако замишљен, премда је, по нарави врло темпераментан и говорљив. При поласку рече ми да ће његовог још недораслог сина за војску уписати у добровољце и дати га у мој штаб. Штаб оперативни Дунавске дивизије имао се мобилисати у згради број 10. Булевар ослобођења.- Овог дана нијесам имао никаквог службеног посла, већ сам сређивао моје приватне послове.- Моја супруга Василија ријешила се је да са Колом српских сестара отпутује у Битољ и тамо у болници коју ово друштво има намјеру да ради као милосрдна сестра. Ја сам овај њезин поступак потпуно одобрио и са задовољством сам се оваквијем рјешењем сложио.- Моја Василија је смјела и одлучна, идеална до крајности, ријетка жена по племенитости и патриотским осјећањима.

3. април:

Око 9 часова пошао сам гдје ми се мобилише штаб, тј. у Булевар ослобођења бр. 10. То је велика двокатна зграда (Учитељска школа). Тамо се у исто вријеме мобилише и Штаб VI армије. Још људство и обвезници не бијаху почели долазити. Тамо нађем ђенералштабног капетана I класе С. Петровића, мог начелника штаба, који бијаше упознат са радом. Посао око мобилизације није ми задавао ни најмању бригу.

Овог дана код куће сам припремао мој ратни сандук и са мојом Василијом много расправљао о свему што се збива.- Она поред неких утицајних личности, које бијаху оптимисти да неће бити рата, стално говораше: свршено, рат је ту! Имаше некакав чудан унутарњи осјећај који јој ово убјеђено и одлучно диктирало.

Овог дана по подне, јави се преко телефона Гаврило Милошевић, адвокат са Цетиња, који бјеше дошао у Београд да се обавијести о догађајима од 27. марта. Увече моја Василија и ја састали смо се са Гавром код Руског цара - и он нас је обавијетио о стању у Црној Гори прије и послје 27. марта.

4. април:

Пошао сам око 8 часова у канцеларију, гдје се мобилише мој штаб. При уласку у саму зграду, на капији сретнем мог начелника штаба који ме обавијести да је мој ратни распоред измијењен, али гдје, то ми није знао казати. Баш у задњем моменту, кад сам са Дунавском дивизијом имао да кренем у концентрацијску просторију, овај глас ме је сасма изненадио и наљутио! До подне овог дана нијесам се могао обавијестити, али послје подне пођем у Инспекцију пјешадије и тамо ме, у ствари, обавијесте да сам одређен за Команданта Зетске дивизије? Заиста изненађење.- Ово изненађење би ми било врло пријатно и био бих срећан да

поведем у бој Црногорце - да су у Зетској дивизији биле друге прилике, тј. да је командант Зетске дивизије био старији од мене по чину или по рангу. Али, на моју велику жалост, командант Зетске дивизије је бригадни ђенерал Миленко Варјачић, млађи од мене двије године по производству у чину бригадног ђенерала. Шта сада? Миленка и волим и цијеним; али, ништа не помаже: млађи старијем не може заповиједати! Био сам љут и огорчен зашто то мени да се приређује. Напоследку, ријешим се да апсолутно не примим под таквим околностима нови ратни распоред. - Ријешим се чврсто на овакав поступак знајући унапријед све последице које се могу свалити на моју главу. - Међутим, био сам ријешен и са чином раскртити ако то буде потребно. Око 3 часа по подне овог дана пођем у Главни Ђенералштаб код првог помоћника дивизијског ђенерала Милутина Николића. Он ме је добро познавао, јер је био раније командант Дунавске дивизијске области, а ја његов помоћник. Лијепо ме примио. Објасним му у чему је ствар са напоменом да сам апсолутно ријешен да ставим све на коцку ако се и даље остане на гледишту да примим команду под команду млађег. Видећи моју ријешеност, он изјави да сам у праву. Пошто Главни Ђенералштаб не распоређује бригадне ђенерале, већ је то улога Инспектора пјешадије, упутим се једним писмом код Инспектора пјешадије дивизијског ђенерала Мирослава Томића. Ђенерала Томића добро сам познавао јер је био мој командант дивизије кад сам у Сплиту командовао 54. пјешадијским пуком, а, тако исто, био је доцније мој командант дивизијске области.

Код инспектора сам био доста узрујан, премда ме он лијепо примио, али изјави да и ако није оглашена мобилизација, ово се стање узима исто као да је оглашена мобилизација и да свако мора ићи на одређено мјесто према ратном распореду.

Чувши ово ја сам, иако веома у напрегнутом стању, одговорио хладнокрвно сљедеће: Господине ђенерале, може ми се одузети чин, могу бити и стријељан, али част и образ не дам и нико ми то не може одузети. Мени млађи, без моје кривице, неће никад командовати, а ја сада, како ствари стоје, нећу ићи, нити примити ратни распоред који ми је неправилно одређен. - Ђенерал Томић се запрепастио и није могао вјеровати шта сам изрекао. Ја сам продужио и казао: Молим да ме пријавите Г-ну министру Војске и морнарице, - па ћу и њему ово потврдити што сам Вам казао. Изјављујем да ћу примити сваку команду која ми се повјери ма гдје било, само под условом да ми старији по чину и рангу командује. Ђенерал Томић видећи мој одлучан став рече: "Ја ћу одмах ићи код министра, казаћу му све што сте казали, а Ви ме сачекајте овде па ћемо видети".

Ја сам остао у канцеларији Инспектора. Послије, можда, једно пола сата, ђенерал Томић се вратио и саопштио ми сљедеће: "Господине Врбица, ствар је у реду. Г. министар Војске и морнарице стао је на гледиште да у овом случају треба да Вам се изађе у сусрет и наредио ми је да Вам се да нови ратни распоред, а то је за команданта пешадије Боке Которске".

Био сам веома задовољан. Захвалио сам ђенералу Томићу и по-

шао одмах у штаб Дунавске дивизије гдје сам се опростио са командантом ове дивизије ђенералом Пером Љубичићем. Тамо нађем ђенерала Ђорђа Булића који је био дошао на мјесто моје у овој дивизији (за помоћника команданта дивизије). Са ђенералом Булићем се братски пољубим. Он је, заиста, веома и племенит руски ђак, мој одличан пријатељ; руска култура имала је на њега велики утицај.

Елем, опростио сам се и са осталим официрима ове дивизије и пођем кући. Кад сам код куће дошао, моја Дањо ме дочека весело, јер сам је био претходно телефоном обавијестио о току и резултату овог питања.

Овдје морам напоменути, да за вријеме мог тешког душевног стања, у одлучном ставу који сам био заузео, Дањо је као и вазда била мој први и једини пријатељ и одлучна као и ја.

Кад сам дошао код куће нађем и Гавра Милошевића, који ми рече да ће Марко Даковић сјутра, 5. овог мјесеца, доћи код мене на стан да се видимо и разговарамо. Пошто сам остао код куће сам са Дањом, ријешимо да она не иде са Колом српских сестара у Битољ ради оснивања болнице, него да иде са мном у Боку Которску и тамо ради у истом смислу.

5. април:

Устао сам у 6 часова. Мало касније јавио се телефоном Гавро Милошевић. Рече ми да ће доћи код мене на стан са Марком Даковићем и Марком Вујачићем. Око 8 часова дођоше сва тројица. Марка Даковића нијесам виђао од 1931. године, када сам пошао из Подгорице за Крагујевац да примим команду пјешадије - Шумадијске дивизијске области - а у Подгорици сам био нешто мање од двије године као пуковник командант пјешадије Зетске дивизијске области.

Са Марком Даковићем се искрено пољубим, јер се са њим познајем још од ране младости; његовог оца капетана Акима, браћу му Николу и Гаврила, добро сам, такође, познавао и долазио у њихову кућу на Грахово још као ђак - кад сам из Цариграда - Лицеја Галата Сараја - долазио на ферије кући на Његуше - и том приликом ишао на Грахово да се видим са мојим братом Божом који је онда био државни чиновник на Грахову.

Марко Даковић, на први поглед, даје слику правог горостаса: високог раста, мршав, коштуњав, великих посиједјелих косматих бркова, великих црних проицљивих очију које сијају као жеравице, изнад којих се протеже широко ведро и интелигентно чело, које се већ оцртава усљед кратко подшишане косе на глави.

Са његовим уобичајеним качкетом и одијелом - на које не полагаје много, заиста, је Марко диван, овакав какав је, даје слику отмености и правог господина сојлије. Између разговора који смо водили, посматрао сам га, никад раније тако, имао сам утисак да имам пред собом човјека који се по свему одваја од средине; нешто нематеријално, више духовно - далеко из пустиње...

Расправљали смо актуелна питања и догађаје који су се у овом времену одигравали. Он је имао јасне и одлучне погледе на наше стање

у вези са најездом Њемаца, бескомпромисан у попуштању, поборник борбе до краја.

Овом приликом такође сам дознао да је он предложио Министру војске и морнарице измјену ратног распореда за поједине официре Црногорце, који предлог Министар је и усвојио. Тако сам и ја био обухваћен овом измјеном, а ствар је текла као што је то напријед у овом дневнику изнијето. Заиста са том идејом се и ја слажем, јер нас неколико Црногораца официра можемо више дати од себе са елементом чију психу и појмове много боље познајемо и разумијемо него остали. Што се мене лично тиче, било ми је само криво што се у Инспекцији пјешадије није водило рачуна о старјешинству, што је на концу мојом интервенцијом исправљено.

Око 9 часова пошао сам заједно са Марком и осталим друштвом у варош до Официрске задруге гдје сам се са њима раздвојио, а ја свратио у Задругу да још неке стварчице купим.

За вријеме посјете Марка Даковића у мојој кући, водили су се још други разговори. Моја Дањо је Марку постављала интересантна питања у погледу унутрашње црногорске политике, јер се она бојала од подвојености у вези са извјесним поступцима владе новог режима у крајевима Црне Горе. Марко је увјерио у његовим намјерама као и владиним да неће ништа урадити "партизански", нити то што је до сада урађено није било у вези са овим појмом...

Овог дана смо се Дањо и ја обоје спремали за пут, одвајајући ствари које ћемо носити. Имао сам још 6. април на расположењу - 7. априла у јутро у 7,40 минута, имали смо кренути за Боку Которску... Увече нијесмо нијдје излазили, већ смо остали код куће да се спремимо и да раније пођемо на починак. Међутим, кад сам се по подне раније вратио кући, нашао сам код куће госпођу Китку, жену покојног Лазара Мијушковића. Касније је дошла још једна жена која је имала да прими нашу кућу и да се са мужем и кћерком усели, по нашем поласку из Београда 7. априла.

Док је Дањо расправљала са женом којој је имала да преда кућу на чување са свим стварима, ја сам се одвојио у салону са госпођом Китком и она ме је питала шта све мислим о промјени режима и посљедицама које би нас могле снаћи. Био сам отворен и казао јој шта мислим, премда раније нијесам имао прилике да са њом расправљам оваква питања. Рекао сам: Срамота је било да читави југословенски народ, нарочито за све Србе колико нас има да се могао трпјети толико времена на влади нитков и пропалица као што је Драгиша Цвјетковић, а особито онда када је потписао капитулацију и предао срамно цио народ Њемцима, додао сам још и дуго јој изложио - да је Њемачка јака, да има војску и наоружање првокласно, али ми ћемо јој се супротставити без обзира на жртве и посљедице. Боље је јуначки погинути - јер, онај који јуначки гине има наду у васкрсење а ропска предаја је без наде, народ који се предаје без борбе нема право на живот, он нестаје за вазда, итд. Она ме је пажљиво слушала, била је јако дирнута, видио сам јој очи пуне суза. Рекла ми је: Куме, много Вам хвала што сте ми казали све што мислите,

много ми је сада у души лакнуло, имате право све што сте казали. Узбуђена дигла се, пољубио сам јој руку, а она мене у чело.

Благословила је, такође, и моју Дању.

Око 10 сати увече пошли смо на спавање. Дањо је хтјела још да пакује, али јој нијесам дао, већ сам предложио да се одморимо па сјутрадан 6. априла цио дан да пакујемо.

6. април:

Ноћу 5/6. априла послје првог сна разбудим се, притиснем дугме на електричној лампи крај главе на креденци, али свјетлости нема. Промислим да је то случајан прекид струје, или намјерно замрачење које се врши већ неколико ноћи с прекидима, о којему су власти у Београду објавиле преко радија. Дигнем се и потражим шибице; принесем часовник и видим да су три сата по поноћи. Поново легнем, али већ нијесам могао заспати, већ сам све до сванућа дремуцкао. Око 5 сати и Дањо се пробуди, скочи из постеље, брзо се нареди и већ око 6 сати изашла је да купи потребне ствари за јело за пут, а које је требало претходно спремити за 7. април. Она је сама била у овом послу; слушкињу нијесмо имали, а такође ни војника јер је морао ићи у своју јединицу. Она је послје 20 минута била кући; узела је све што је било потребно. Ја сам још лешкарио. Она ће: "Данас се нема када већ се дижи, има посла око паковања, а и чај ће сада бити готов да пијемо".

Ово јутро сам брзо био готов. Сједнемо у трпезарију да доручкујемо.

Било је око 7 сати. Узео сам да запалим цигарету, иако ми није био обичај овако рано да пушим. Послије неколико минута Дањо се диже према прозору који гледа на двориште и рече: "Чух некакви пуцањ". Потрчим и ја до прозора, отворим га!- Чуле су се страшне експлозије и дејство артиљерије. Изиђем пред врата од куће у двориште и погледнем у правцу Центра Београда, јер је моја кућа у такозваном "Новом насељу краља Александра", на периферији Београда, у близини Цветкове кафане. Јасно сам видио ројеве авиона, а из појединих спуштали су се плави падобрани. Знао сам из обавјештења које су раније давали наши авијатичари да се овакви плави падобрани бацају са окаченим бомбама за дејство. Дањо у овом тренутку отвори прозор са улице. Наш комшија *vis-a-vis* - именован Бук, по оцу Њемац, а мајка Српкиња - на питање моје жене шта је ово, одговори: "Ово је вјежба!"

Већ се јасно одржавао напад непријатељских авиона. Експлозије бомби су све јаче одјекивале, а њихове детонације мијешале се са дејством наше против аероплана одбране, тако да је за извјесно вријеме у току најјачег напада, бијеснела права грмљавина. Напад је био уперен, углавном, на Центар Београда у рејон Земунски мост - Жељезничка станица - Електрична централа - Топовске шупе - Министарство војске и остала Министарства у овом рејону. Моја кућа, будући на периферији вароши, кварт малих нових кућа, мислио сам да је овдје безначајно за нападача да троши бомбе, али за вријеме најјачег напада у околини моје куће у рејону од 100-150 метара, и то кружно, пало је пет непријатељских

бомби, од којих су све биле запаљиве. Трећа кућа од моје, у истом реду, била је у пламену од запаљиве бомбе. Остале бомбе које су пале у близини моје куће, биле су јаког дејства, али срећом пале су на празан простор, па су куће које су биле у близини страдале. Људских жртава није било, сем једног месара и његове жене. За време овог бомбардовања у близини моје куће, моја супруга Василија била је веома хладнокрвна, узела је икону светог Василија и молила се богу, кућа се из темеља љуљала, али је добро издржала, било је само мањих пукотина. Нама није остајало ништа друго него да сачекамо крај напада. Пошто је напад малаксавао око 8 часова, ријешим се да одем у аутомобилски пук Министарства војске и морнарице, да тамо тражим један аутомобил који ће ме одвести до Жељезничке станице, да се обавијестим о поласку возова истога дана, јер сам морао кренути у Боку Которску на мој нови ратни распоред. Према објави коју сам добио имао сам поћи на пут 7. априла, али, видећи шта се све догађа, шта Њемци могу предузети: бомбардовање саобраћајних чворова и жељезничких линија и тиме угрозити даљи саобраћај. Кад сам изашао из куће и дошао у Александрову улицу, маса народа: жене, дјеца, старци и други, бјежала је ка Цветковој кафани.

Овом приликом нијесам уочио неки нарочито панични страх, већ достојанствену и хладнокрвну ријешеност на судбину. Пошто није било никаквог саобраћајног средства, ишао сам пјешке главном улицом Краља Александра. Било је још пуно дима од експлодираних бомби. Средином улице ишао је великом брзином ка мене један аутомобил. Станем пред њим дајући знак да стане. Али шофер замало да ме није прегазео. Није хтио да стане. Бацио сам руку на кубуру у којој је револвер. Шофер се дерао: "Аман, господине ђенерале, пустите ме, јер погибох". Нијеси погинуо - рекох му, ето си жив и здрав. Био је избезумљен, запомагао је да га пустим. Ја сам, пак, хтио да овај аутомобил искористим, да пођем до Топовских шупа у Аутомобилски пук. Шофер је упаничен плакао, говорећи ми: "Убите ме господине ђенерале, али ја нећу ићи са Вама да погинем".

Почео се свијет купити и стао грдити шофера. Да се не би овдје народ гомилао, ослободим шофера који избезумљен одјури ка селу Мокром Лугу. Ја сам онда продужио до кафане Јована Барбунског, гдје је трамвајска станица, скренуо одавде ка улици Господара Вучића и наставио најближим правцем ка аутомобилском пуку. У путу пристигнем једног резервног потпуковника који је такође ишао у истом правцу. Упутимо се заједно. Прије но што смо избили на Господар-Вучића улицу, пред једном малом, али новом и лијепом кућом наиђемо на министра Богољуба Јефтића који тек што бјеше изашао из аутомобила са својом породицом коју је пребацио из свог стана, гдје је изгледа блиска околна била изложена бомбардовању. Поздравих се са Јефтићем и он ме упита гдје идем. Пошто сам му казао, рече да мало сачекам да не идем пјешке, па ће ме узети у свој ауто јер иде у истом правцу - на министарску сједницу. Ушао је у кућу. Изгледа да је његова госпођа била јаче импресионарна од бомбардовања, па је дуже остао. Видећи да Јефтић не излази, са оним потпуковником продужим пјешке Господар-Вучића ули-

цом. Послије, можда, десетак минута пјешачења пристигне нас г. Јефтић са аутом. Љубазно и веома хладнокрвно је зауставио ауто и примио нас. Продужисмо вожњу Господар-Вучића улицом до Булевара Франше Депереа (Franche D'Espere'). Ја сам онда окренуо ка Топовским шупама, а Јефтић ка Карађорђевој парку. Кад сам изашао из аута, застанем и погледам десно и лијево: права пустош од дејства непријатељских бомби; читаве куће срушене, свијета нема много. Из рушевина једне куће видим жену гдје нешто извлачи. То бијаше неки тепих! По изгледу како жена мирно извлачи ствари, не бих казао да је то била њена кућа? Дођем до Топовских шупа и круга Ауто-чете Дунавске дивизијске области у чијој су близини артиљеријске касарне, дворишта пуна стоке, возова и војника, јер овај артиљеријски пук бијаше тек завршио мобилизацију. Срећом, овдје није било непријатељских бомби, јер би било много жртава. Даље пођем у Аутомобилски пук. Нађем једног потпуковника који заступаше Команданта. Он ми даде један ауто на расположење којим се одвезох у Команду Београда која је била премјештена на вријеме у једну зграду поред друма Топовске шупе - Авала према трибини на Бањици. Тамо не нађем команданта Београда армијског ђенерала Војислава Николајевића, већ ђенерала Владимира Милојковића. Мој одлазак у Команду Београда био је у циљу да добијем какво превозно средство како бих негдје на жељезничкој прузи Београд - Лајковац - Ужице могао претећи воз који је пошао из Београда у 7,40 часова. Пошто нијесам могао повољно свршити посао за који сам био дошао, вратим се поново у Аутомобилски пук. Кад сам, као што је напријед познато, ишао за Команду Београда трамвајском пругом која води кроз насеље Краљице Марије, једва сам се пробијао од масе свијета која је журила ка Авали.

У путу пређем поред ђенералштабног капетана Јордана Петровића, мог начелника штаба из Команде позадине Дунавске дивизије, гдје сам раније био распоређен ратним распоредом. Још наиђем на два официра из штаба Дунавске дивизије који се брзо кретаху у истом правцу. Зауставим аутомобил и питам их гдје иду. Одговорише ми: "Молимо Вас господине ђенерале узмите и нас". "Куда идете?", упитих их. "Не знамо! Само да напред избегнемо ово чудо." "Гдје је командант ваше дивизије?" Одговорише да о томе ништа не знају! Ја им објасних да идем још мало напријед до Команде Београда и да немам намјеру ићи у правцу Авале, што их је јако зачудило. Не знам да ли су повјеровали. Кад сам се повратио поново из Команде Београда у Аутомобилски пук, продужим вожњу до главне Жељезничке станице. Кроз Јатаган-малу до Мостара и одатле се упутим на главни улаз Жељезничке станице.

Простор пред главним вратима био је покривен гомилом стакла и изломљеним даскама. Главним вратима једва се могло ући у хол гдје су шалтери за продавање возних карата. Око станице све пусто. У холу све изломљено. На шалтерима нема никога, јер је све изломљено. Једва се пробијем на перон, који бијаше пуст. Нађем једног жељезничког чиновника на перону, питам га гдје је шеф станице. Упутим се гдје ми овај чиновник показа. Нађем само помоћника шефа. Питао сам га кад ће воз који је пошао у 7,40 часова стићи у Лајковац. Одговори ми: "Не знам

господине ђенерале, али изволите у моју канцеларију па ћу Вас обавијести". Уђосмо у, бајаги, канцеларију. Све поломљено, сва стакла, писаћи астал и сав намјештај. Али овај господин веома присебно и хладнокрвно, без да се јадао на све што је преживио и што се десило, веома лагано, без узбуђења, поче тражити ред вожње. Негдје га пронађе у хаосу његове канцеларије и веома лагано и педантно поче да прелистава листове. Када је нашао одговарајућу страницу, исто тако хладнокрвно, повуче прстом уздуж и попријеко, и онда ми изјави: "Ако дођете данас до 11 1/2 часова у Лазаревац, стићи ћете на воз за Сарајево и даље за Боку Которску. Иначе, морате чекати сјутра до 7,40 часова када воз полази истим правцем". Све ми је ово говорио веома мирно и као да је био сигуран да ће оно што није већ било порушено на Жељезничкој станици остати, а он моћи продужити свој редовни посао!

Опростим се од овог веома савјесног и доброг, ријетко доброг чиновника. Пребацим се преко нагомиланог поломљеног сваке врсте материјала и поново сједнем у ауто. При поласку улицом која води од Жељезничке станице ка Војној пекари, на тротоару који није био поплочан бијаше се зарила једна неексплодирана бомба. Да је та бомба експлодирала сигурно би опустошила околне зграде. Истим путем којим сам дошао вратим се у Аутомобилски пук. Затражим да ми се стави ауто на расположење до Лајковца, чему се помоћник команданта потпуковник љубазно одазва. Сав срећан што ћу моћи затећи воз у Лајковцу и даље продужити за моју ратну команду у Боку Которску, одвезем се кући. Тамо нађем ужасно стање. Код моје куће бијаше дошло неког свијета којег нијесам познавао, сем што бјеше унутра жена Ђорђија Милића (Куча) чиновник у Министарству грађевина, са њом бијаше четворо дјеце (двоје мушко и двије дјевојчице), најстаријем 11 година.

Ова јадна жена била је избезумљена. Стално запомаже, и обраћајући се мени, говори: "Шта да радим тетак, шта да радим тетак?" (Називала ме тетком јер је она од шћере Киње Станкова, стрица моје жене.) Плаче. Врло паметна и отмена жена изгледала као да је полудјела. "Моје четворо дјеце: шта ћу?" Стално понавља.

Заборавио сам изнијети да сам на ову жену наишао са дјецом и њеним мужем Ђорђијом кад сам већ у 8 часова излазио из куће у Александровој улици. Онда је била одвише узбуђена трчећи ка нашој кући са дјецом, малишанима врло симпатичним, на које се ни најмање не преносаше паника која бјеше завладала њиховом мајком.

При мом повратку са аутом моја Дањо била је пресрећна, јер кад сам је оставио код куће било је у питање да ли ћемо се кад и гдје видјети. Речем јој да одмах морамо полазити за Лајковац да затечемо воз за Сарајево, него у најкраћем року да се спремимо. Узимамо само најпотребније. Мој официрски сандук био је већ спреман. Она у свом кожном куферу нешто је на брзу руку узела, спаковала.

Када сам изашао на улицу, тамо бијаше дивизијски ђенерал у пензији Владислав Крупежић, инвалид, који се не може без штака кретати. Са њим бијаше и његова већ у дубокој старости ташта, госпођа Петровић, ријетко културна и отмена старица. Ђенерал ми пожеље срећан пут

у Ратну команду и са мнош се пољуби. Пољубих се са госпођом Петровић, око које бијаше доста женског свијета. Сви ме најљубазније поздраве са ријечима: "Ђенерале, светите наш Београд. Живјела Југославија."

Веома сам био дирнут овим ријечима. Казао сам им: Осветићемо Београд и он ће послије бити још љепши, већи и поноснији. Моја жена Василија, такође, се опростила од свих присутних, оставила кућу, предајући кључ једној комшинки - госпођи Михаиловић, да она поведе рачуна и да је закључа. Шта је послије са кућом било (...). То ће се знати послије. Од куће смо пошли у 9 сати улицом Краља Александра, Књегиње Зорке, поред Карађорђевог парка, кроз Јатаган-малу, преко Мостара и даље друмом за Чукарицу ка Лајковцу.

Александровом улицом ишао је народ ка Миријеву и Малом Мокром Лугу и даље у свим правцима ка периферији. Свуда се осјећао мирис паљевине и рушевина. Кад смо избили из улице Књегиње Зорке на трамвајску пругу и окренули преко Булевара ослобођења, видјели смо ужасне рушевине околних зграда. Учитељска школа, велика трокатна зграда у којој се вршила мобилизација штаба Дунавске дивизије и штаба VI армије била је такође бомбардована. Колико сам био упознат, мобилизација ових штабова била је завршена, а да ли је био извршен покрет није ми познато, сем штаба Дунавске дивизије који је требало да пође из Београда ноћу 5/6, али исти није пошао, пошто сам официре овог штаба видио са народом да бјеже ка Авали. Идући даље ка Сењаку који није страдао за вријеме првог бомбардовања док сам се налазио у Београду. Послије мог одласка у 9 часова овога дана, било је још два бомбардовања о чему сам сазнао путујући од Лајковца жељезницом до Сарајева.

Дакле, ауто нам је добро послужило, дошли смо на вријеме у Лајковац. Чак смо се повезли и до Ваљева да се тамо обавијестимо у Дивизији о стању уопште. Тамо пред Дивизијом сретнем мог друга и пријатеља ђенерала Сретена Тодоровића, који ми рече да је сад био у Дивизији ђенерал Милутин Николић и да им је саопштио да су Њемци на југу напали са јаким снагама. Венерал Николић је помоћник начелника Главног Венералштаба, ријетко културан човјек, и један од елитних ђенералштабних официра. Послије краће паузе у Ваљеву, вратимо се у Лајковац. Тамо дођемо прије воза једно 10 минута. Шеф станице веома љубазно прикачи једна кола за нас двоје и још неколико путника из Лајковца. У засебном одјељењу до Ужица било нам је веома лијепо, премда је ово била трећа класа, али усљед врућине која владаше тога дана ови су вагони били подеснији. У возу се нађосмо са мојим сестрићем Василијем Радичковићем, адвокатом, који исто путоваше према ратном распореду у Даниловград. Вожња од Лајковца до Ужица трајала је око 12 часова.

У Чачку је воз стајао дуже вријеме, те се тамо у ресторацији одјела нешто нашло, али хлеба није било.

У моменту кад сам плаћао, чујем ће ме зове Гавро Милошевић, држећи стотинарку у руци: "Блажо да немаш двије банке, јер немам ситно да платим". Одговорих му: "Немам Гавро ни ја ситнине!" Гавро се послије пребаци код нас и било је много приче до Ужица. У Ужицама смо

се морали премјестити у други купе. При уласку у купе сјеђели су 4 мушкарца у грађанском одијелу. Претходно овоме, кондуктер је морао доћи да отвори врата јер ови типови бијаху врата затворили да без кондуктерског кључа иста се нијесу могла отворити. На моју појаву готово сви изгласа почеше да говоре да нема мјеста, премда су два мјеста била празна. Погледао сам их строго. Благодарехи присуству моје супруге могу захвалити што их нијесам ошамарио. Заиста нечувен начин. Виде да улази један старији господин, и то ђенерал у време рата. Послије им подвикнем те се стискоше и направише мјеста. Касније сам дознао да су тројица били неки вајни резервисти - студенти, Далматинци - сигурно, а онај чеврти - Србијанац из Ваљева, закупац биоскопа. Овај је још био најантипатичнији. Могу рећи још једном: само благодарехи присуству моје жене, ови типови су избјегли што су били заслужили.

Ето, у нашој омладини у данашње вријеме налази се свашта?!

7. април:

Свануло нам је негдје око Вардишта. Гавро Милошевић нас је забављао. Они типови на које нијесам обраћао пажњу били су погружени. Воз једва да се креће, застаје и на безначајној станици и тамо чека сати-ма. У Сарајево стигосмо овог дана око 14 1/2 часова, тако да смо од Ужица до Сарајева путовали 14 1/2 сати! У Сарајеву смо остали један сат. Ту се мало опрасмо на станици и нешто поједосмо у жељезничкој ресторацији. Једва се нешто добило, и то по веома скупој цијени. Сарајевска жељезничка ресторација је позната и у мирнодопско вријеме по скупоћи. У 15 1/2 часова уђосмо у воз и настависмо пут ка Иван-планини. У свим малим станицама иста процедура и чекање. У Коњиц смо стигли око 20 часова, у тамошњој ресторацији имало је да се вечера, али овдје као за пакост, воз није чекао ни пуних 10 минута. Ту смо нешто узели за јело, и то на најбржи начин. Зашто је тако воз кренуо из Коњица, не могу знати, када је на некој идућој малој станици чекао више од пола сата. Заиста је то проблематично. Можда да возовође и особље уопште овог воза није у добрим односима са ресторатером, па му пакосте? Не знам, да ли гријешим душу, али не знам шта друго може бити. У Мостар смо дошли 8. априла око 1 сат.

8. април:

Од Сарајева до Мостара у купеу било нас је петоро. Ја и моја супруга смо били комотнији јер је нас двоје имало на расположењу три мјеста. Гавро Милошевић *vis-a-vis* вазда нас је развеселавао и причао о доживљеном бомбардовању на Жељезничкој станици у Београду 6-ог овог мјесеца. Бомбардовање је почело око 7,10 часова, а воз је имао да крене у 7,40 часова. Путници су били раније ушли у воз и били изложени опасности да буду уништени, јер су били под непријатељским бомбама више од пола сата. Благодарехи противавионској одбрани, која је нарочито штитила и бранила Жељезничку станицу и мост Краља Александра, нападачи су били на овом простору сузбијени и тим је спасено од катастрофе - погибије најмање неколико стотина путника.

Од Мостара до Херцег-Новог у купеу били смо comodни јер је нас било само троје. На једној малој жељезничкој станици Попова поља, може се рећи језера, јер цијело Поље бијаше покривено водом, када је воз стајао на овој станици, излеће из облака један усамљени аероплан. При звуку мотора, и када опазише машину у ваздуху, наста бјежање из жељезничких кола, али послије кратког времена поново се овај народ врати јер се видјело да је то наш авион.

Мрцварили смо се до Херцег-Новог све до 14 часова. Стигосмо у обећану земљу. На жељезничкој станици у Херцег-Новом изађемо. Пођемо у друштву Гавра Милошевића у хотел "Рудник". Ту се мало одморимо и послије око 15 часова, пођем да се јавим команданту Боке Которске дивизијском ђенералу Кузмановићу. Са мном пође и Гавро Милошевић. Ђенерала Кузмановића раније нијесам познавао. Он ме врло лијепо примио, другарски. Био је то врло отмен и фин господин. Учинио је на мене најбољи утисак. Послије разговора који се водио о догађајима који су настали ових дана и обавјештења у погледу моје команде, ђенерал Кузмановић ми је ставио на расположење један аутомобил да ме пребаци до Котора. Око 16 часова при проласку поред Доброте пало нам је у очи разорно дејство бомбардовања које је непријатељ извршио 6. овог мјесеца. Извјесни број бомби пао је по Доброти због тога што је у непосредној близини био усидрен извјестан број јединица наше ратне флоте коју је непријатељска авијација бомбардовала. У Доброти није било нарочите штете, једна је кућа настрадала. Рањена су два до три војника, а два војника су погинула. По доласку у Котор моја жена Василија је пошла код свог ујака Мила Татара, који са породицом станује на Муо. Гавро Милошевић се са нама опростио и одмах пошао за Цетиње. Ја сам остао у Котору и преноћио у Команди, гдје сам нашао ђенерала Мила *Ђукановића* који је био помоћник команданта Боке.

9. април:

Тог дана у јутро примио сам дужност команданта пјешадије Боке Которске од пуковника Јована Цвејића, који је смијењен са овог положаја и добио други ратни распоред. Штаб моје Команде био је мобилисан, начелник Штаба је пјешадијски капетан I класе Милорад Мијалковић. Имао је нижи и виши курс Војне академије. Први утисак о њему није лош. Ађутант Штаба пјешадије Радомир Зотовић резервни потпоручник, у грађанству учитељ слабог здравља. Наредио сам да се овог дана мој штаб пребаци у село Побрђе (Доњи Грбаљ), које је мјесто одређено за команданта Пјешадије. Командант Боке овог дана имао се преселити са својим оперативним Штабом из Херцег-Новог у Котору, гдје сам га сачекао. Командант је дошао послије подне око 5 часова. Пошто сам од истог добио извјесне инструкције, кренуо сам аутом из Котора око 6 часова до Радановића, гдје ме чекао коњ да изјашем до села Побрђа, гдје је већ стигао мој штаб. Кад сам дошао на куће Радановића, било је око 6,45 часова. Тамо нијесам нашао коња. Сеиз на своју руку, видећи да се приближава крај дана, одвео је коња у штаб. Од Радановића упутио сам једног војника да коња врати. Остао сам да чекам извјесно вријеме и око

19 часова кренем пјешнице ка селу Побрђу. Село није далеко, али је пут слаб; сеоска путања пуна камењара и велика узбрдица. Ноћ је била мала и баш ову вече првог пјешачења у ратно доба није ми била погодна. Послије пјешачења, једно 20 минута, сретнем сеиза са коњем, појашем коња. Морао сам до доласка у Штаб чешће сјახати јер је, као што сам казао, путања каменита и ноћу за јахање неподесна. Око 20,30 дошао сам на одређено мјесто. Штаб је био смјештен у кући Војина Батуте, овдашњег сељака, доста имућног. Он је уступио три одељења: једну собу за мене, једну за начелника Штаба и ађутанта и једну мању за смјештај радио-станице.

Моја соба је била над подрумом. Доље у подруму била је смјештена ситна стока: овце, козе и говеда. Под у соби је био од дасака, које су доста везане али са малим пукотинама, тако да се ноћу испод мене, с времена на вријеме, чује увод у концерт, штимовање: јагње заблеји, потом неко говедо стане ваљда на неко јаре и њега стане дрека, а мајка му се почне одазивати и постепено га умирује. Даље се концерт наставља, јер звонар-ован, који носи чактар, узнемирен околином у свом починку пробуди се и незадовољан стањем, мрдне главом десно и лијево на шта се одазове чактар о његовом врату којег стане треска као да даје знак: Народе, умирите се. Заиста је чудновато: пошто чактараш објави звуке свог инструмента... мир се код мојих укућана постепено успоставља. Овај се концерт понавља готово сваке ноћи, а чешће послје пола ноћи.

Исхрана официра штаба и моја је заједничка. Кува се у жандармеријској станици која је у близини у истом селу. Станица нас је добро прихватила. Кувар, неки Паштровић, који је био слуга на двору у Милочеру, ипак, по нешто скува. Углавном, добро је.

10. април:

Рано сам устао. Позвао сам код себе Команданта батаљона који је овдје у истом селу у одсечној резерви, чина је капетан I класе; од под-официра је добио официрски чин; одликован је Карађорђевог звездом са мачевима; стално је био командир болничарске чете у редовном стању (1.000) војника! По свему што сам могао примјетити, није дорастао да командује батаљоном. Прво, при покрету из састава свог пука који је био у Црквицама, утрошио је оба резервна obroка хране до доласка на одређено мјесто у село Побрђе!- У батаљону нема реда, не умије да снабдијева батаљон, премда за ово има товарну комору која треба да из Сухопутне станице, из Котора, преноси храну. Иако има свега, овај официр-командант, и поред овако повољних услова за снабдијевање, није се умио снаћи, па је батаљон остао два дана без хране.- Предложио сам Команданту Боке да се смијени са положаја команданта батаљона и ово ми је одобрено. Обвезници овог батаљона су већином Херцеговци, а има их и из околине Дубровника.- Материјал је добар, али треба чврста рука.

Од нарочите важности није се десило овог дана ништа.

Ноћни концерт мојих укућана стално се понавља. Нијесу ми непријатни.

11. април:

Устао сам у 6 часова. Падала је ситна киша, доста хладна. Упутио сам свог ордонанса Бошка Јеђака (родом из околине Петриње) у Котор и на Муо да мојој жени Василији понесе писмо и да ми донесе извјесне потребне ствари из Котора.- Овог дана било је суморно. Кружиле су неповољне вијести о операцијама које се изводе на фронту III и V Армије. Немци су били ушли у Скопље и Ниш!

Вечерас око 21 час командант Боке ђенерал Кузмановић јавио ми је преко телефона радосну вијест да је командант Јужне групе Армија армијски ђенерал Милан *Недић* потукао непријатеља који је био заузео Скопље и Ниш и поново заузео ове вароши наносећи непријатељу велике губитке. Ђенерал *Недић* је одликован за ово велико дјело од стране Врховног команданта војводским чином.

Данас није било ништа нарочито на рејону тврђаве Боке Которске.

12. април:

Устао сам рано као и обично. Ноћу испод моје собе стално се "концерт" продужавао.

Вријеме је облачно, што спречава посјете непријатељских бомбардера. Данас прије подне преко телефона ме извјестио командант Боке да сам издао наређење за смјену команданта 4. батаљона 151. пјешадијског пука капетана II класе Михаила Баталића, до сада командира 9. чете 151. пука. За командира ове чете одредио сам резервног поручника Светозара Стојановића, до сада ађутанта Штаба пјешадије. Капетана Панта Живковића одредио сам за ађутанта Штаба пјешадије.

Овог дана није било ништа значајно на фронту тврђаве.

13. април:

Данас је католички Васкрс. Наредио сам команданту батаљона који је у резерви овдје код штаба пјешадије, да прикупи у 10 часова официре и подофицире, капларе и редове, да им честитам празник. Ово је омео непријатељ ваздушним нападом.

У 8,45 часова непријатељ је напао са 47 авиона, од којих је један био извиђач, посљедњих пет ловачки, а сви остали бомбардерски. Дејство њихово је било управљено на бродове и на град Тиват и пристаниште. Овај напад трајао је од 8,45 часова до 9,15 часова. По подне непријатељски ваздушни напад поновљен је са 49 авиона, од којих пет ловачких, а остало бомбардерских. И поподневно дејство било је уперено на град Тиват и Пристаниште.

По подне око 16 часова два авиона су бацили бомбе у Пераштански залив, али није било никакве штете. Жртава није било.

Поподневно бомбардовање изгледа да је нанијело штете машинском одјељењу, иако у том погледу немам обавјештења.

Непријатељски авиони су летјели на великој висини, 5.000-6.000 метара. Дејство артиљерије против аероплана било је без резултата.

14. април:

Данас око 14 часова од Ловћена кроз облаке су се појавила три непријатељска бомбардера, али су се вратили правцем ка југоистоку. Наша противавионска артиљерија је дејствовала без резултата. За ово вријеме налазио сам се на брду код сеоске цркве, одакле се има веома добар преглед. При повратку ка мом штабу, на путу - стази која води од куће Радановића за село Побрђе, близу улаза у ово село, наишао сам на два коморције из радио-секције придате мом штабу. Ови коморције појахали су коње, јер су их враћали празне, па уз највећу узбрдицу тјерају грешну сотку која је ионако слабашна дошла из народа. Био сам љут. Нијесам никада тукао војника, али овог пута умало је прошло да то не урадим. Наредим да при доласку у село вежу оба ова војника на главном мјесту при једној мурви, са наређењем да се цио батаљон провода и да им се објасни зашто су ови војници везани као зликовци. Напомињем да су ови војници кадровци из чете за везу Боке Которске и родом из Црне Горе, срез Подгорички. Познато је да Црногорци не воде никакву бригу о стоци, а нарочито у војсци. Имали смо и у Црногорској војсци за вријеме Првог свјетског рата исте тешкоће у овом смислу. Везани су преко руку и прсију од 14-18 часова, онда сам наредио да се затворе на сухи хљеб. Ако се не предузму енергичне мјере, остаће се без преносних средстава. Млађи официри, на жалост, немају смисла у овом правцу.

Данас се јавио на дужност капетан II класе Михаило Баталић, који има да прими батаљон 151. пјеш. пука од капетана Панта Живановића. Капетан Баталић учинио је на мене добар утисак, премда је млад, али је спреман официр. Надам се да са истим нећу имати бриге као са његовим претходником.

15. април:

Фаталан дан.- У 15,30 часова добио сам сљедеће наређење од команданта Боке Которске, дивизијског ђенерала Кузмановића, које гласи:

Штаб Боке Которске

Стр. пов. број 21

Команданту Пешадије Боке Которске

Командант Приморске армије с.о број 63 од 15. априла доставио је:
*"Са Талијанима и Немцима закључено је примирје! Све шрује да
 остиану на своја местиа! Наша авијација да се не уйоиребљава за деј-
 стиво! Соистивена проишваеројланска одбрана да не дејстивује!*

*На случај наиласка неиријателских шруја не ойварати на њих
 ваиру.*

Не вршиити никаква рушења!

*Код шруја да се одржи аисолуитни ред и дисциплина! Имаити их
 чврсито у руци!*

*Проївив усїааша, бандиїа, комиїа и сличних йосїуїаїи наїенер-
џичниїе, ѡе их убиїаїи.*

Предње се досїавља на знање и йочейї йосїуїак.

Командант дивизије
ђенерал
Воја Кузмановић."

Какве су околности диктовале примирје? Шта се све догодило, немам никаквих обавјештења. Мислим да је наша катастрофа сљедовала спајањем Њемаца и Талијана преко грчке територије, тако да смо остали потпуно одсјечени од савезника! Енглези, шта урадише да нам обезбиједe отступницу?

Народе мој српски, паћениче, двадесет и више година са тобом су управљали нељуди и издајице и довели те до катастрофе. То нијеси народ српски заслужио! Али, у ствари, и јеси кад нијеси имао смјелости да ниткове који са тобом управљаше више од двије деценије збациш, потучеш и доведеш на управу људе, праве људе из народа који да су били на управи не би те довели до катастрофе која те ево снашла.- Мој јадни роде шта ћеш још преживјети?

Ово су моји утисци и закључци.- Како би могло бити друкчије?
Изгубљен рат и са тим ове ужасне посљедице...

Дијлома Б. Врбице о завршеном лицеју "Галаїа-Сарају" у Цариграду

Диплома Б. Врбнице о завршеној Инжењерско-артиљеријској академији у Цариграду